

Левківський М.В. Соціально-правова відповідальність особистості: проблема формування / М.В. Левківський // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наук. праць. – К., 2002. – Книга I. – С. 47-51.

**Михайло Васильович Левківський,**  
доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки  
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

## **СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ**

Нині, коли в Україні обрано курс на побудову гуманного демократичного суспільства, що передбачає культ Людини і Народу, гуманні й демократичні взаємини між людьми в усіх сферах життя, питання морального виховання, яке щільно пов'язане з формуванням соціально-правової відповідальності, виходять на одне з перших місць у системі формування майбутніх громадян незалежної Української держави. Так, серед пріоритетних напрямів реформування виховної галузі визначено: утвердження принципів загальнолюдської моралі – правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей; прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну; виховання духовної культури особистості, створення умов для вибору нею своєї світоглядної позиції; формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю.

Тим самим, демократизація життєдіяльності і життєтворчості кожної людини виявляє потребу у встановленні чітких взаємовідносин індивідів з державою, соціальними інституціями, спільнотами та одного з одним, що, у свою чергу, передбачає глибоке усвідомлення ними своїх прав і обов'язків.

У Конвенції ООН *“Про права дитини”* такими вважаються дитина від народження і до 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до цієї дитини, вона не досягає повноліття раніше.

Отже, попіклуватися нею мають батьки, опікуни, сподвижники, або держава, оскільки саме у векторі цього напрямку здійснюється її загальний, фізичний, розумовий і психічний розвиток. Природно, зростаюча особистість від народження наділена певними правами, головним з яких є право її на життя й унікальний неповторний розвиток. Проте така має певні зобов'язання, особливо з підліткового віку, коли *“відкривається”* друге *“Я”*, особистість має нести певну відповідальність перед суспільством і, насамперед, перед собою, тобто така має адекватно оцінювати власні дії, вчинки, а також – однолітків.

За законами Української держави з 16-річного віку юнацтво має нести юридичну відповідальність за власні дії, вчинки і дотримання чіткого соціального статусу. Звичайно, цьому до певної міри сприяє вивчення курсу *“Основи держави і права”* та *“Людина і світ”* у загальноосвітніх закладах, оскільки саме такі не лише репрезентують головні акти буття державності, громадянства в нашій країні, але й спонукають шкільну молодь на пошук свого місця в життю для подальшого самоствердження й самореалізації у професійній діяльності та життєтворчості.

Отже, йдеться про соціально-правову відповідальність учнів загальноосвітніх установ, особливо на етапі шкільного юнацтва. Саме юнаки і дівчата мають усвідомлювати взаємозалежність людини і суспільства, громадянина і держави і чітко розрізняти вектор власних прав і обов'язків щодо спільноти, держави і самих себе.

Соціально-правова відповідальність є складовою громадянської відповідальності, формування якої є чи не найгострішою проблемою у сучасній науці та у шкільній практиці. Під такою ми розуміємо здатність учнів, особливо у старшому шкільному віці, взаємозалежно поєднувати свої права і обов'язки, свідомо формулювати самозобов'язання щодо включення у різноманітні види діяльності та здатність утверджувати гуманні взаємини з батьками, вчителями,

ровесниками для самоствердження, самореалізації у життєтворчості. За допомогою відповідальності, – справедливо доводить академік АПН України І.Бех, – формується і через неї виявляється зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їх цілісність. Отже, саме відповідальність дозволяє гармонізувати, цементувати розвиток якостей старшокласників у системну цілісність, що, в свою чергу, утверджує їхню здатність до прогнозування наслідків власної пізнавальної та різнобічної громадсько-корисної діяльності.

В умовах особистісно орієнтованої гуманістичної виховної парадигми виникає потреба в аналізі психолого-педагогічної структури соціально-правової відповідальності. У цій структурі ми виділяємо ціннісно-орієнтаційний, мотиваційний, когнітивний, практичний та особистісний компоненти.

*Ціннісно-орієнтаційний компонент* дозволяє виявити певну систему загальнолюдських і національних цінностей, як складників культури. До таких загалом варто віднести самоцінність конкретної людини, її життя, здатність учнів захоплюватися красою живого, вчинками добродійної діяльності, гуманного ставлення один до одного, розуміння доцільності добротворчої, розумноперетворювальної діяльності людських спільнот та ін.

Загалом у вітчизняній педагогічній науці природа загальнолюдських цінностей є структурованою (І.Бех, А.Бойко, О.Савченко, О.Сухомлинська та ін.). Для нас особливо важливим у цьому контексті є здатність підлітків та юнаків на основі рефлексії засвоювати загальнолюдські, національні цінності як складники культури. Проте у реальному виховному процесі виявляється суперечність між потребами сучасного ринку у молодих людях та вміннями адекватно оцінювати себе, своє особистісне зростання, власні якості та відсутністю (точніше, майже відсутністю) такої науки у шкільному курсі.

За нашими даними, старшокласники елітних закладів значно впевненіші у власних намірах, якщо ті пов'язані з майбутньою професійною діяльністю. Простіше кажучи, вони, майже всі знають, чого хочуть досягнути у житті. І навпаки, старшокласники невеликих (сільських) шкіл, на жаль, відмовчуються. Виходячи з цього, очевидно, варто відродити «Практичну психологію старшокла-

сника», як навчальний курс, який викладався у дореволюційних навчальних закладах.

Все ж для успішного формування ціннісних орієнтацій важливим є розвиток, передовсім у підлітків і юнаків, позитивної мотивації. Йдеться перш за все про соціальні й особистісні спонукальні чинники. Відомо, що до діяльності спонукають смислоутворюючі мотиви. Не вдаючись до детального аналізу, все ж зазначимо, що розвитку мотивації громадянської відповідальності не завжди сприяють певні чинники. Зокрема, навчальна діяльність чималого загалу, особливо учнів міських шкіл, не поєднується з громадсько-корисною, трудовою. Наше дослідження довело необхідність поетапного формування відповідної мотивації. У молодших школярів важливо розвивати мотиви захоплення красою природи, і разом з тим – почуття опіки над живими рослинами, тваринами. Підлітків і юнаків спонукають до діяльності саме ті її види, котрі дозволяють їм розвивати почуття дорослості (щеплення дерев у саду, вирощування нових видів дерев, кущів, квітів з метою їх реалізації на ринку).

*Когнітивний компонент* соціально-правової відповідальності потребує аналізу тих складників, які віддзеркалюють сутність прав і обов'язків школярів як особистостей. Природно, що цьому сприяє оволодіння підлітками основами права на уроках. Проте ці знання не завжди стають уміннями. Демократизація соціальної сфери породжує цілу низку проблем, пов'язаних, перш за все, з формуванням тих вмінь, які визначаються нами як суб'єкт-суб'єктні. Йдеться про здатність юнака чи дівчини толерантно відстояти свою точку зору, вміння переконати опонента у розмові на гостру тему, а також розвитку тих якостей, які виявляють терплячість, співчуття та ін. Отже, виникає потреба у розвитку практичного компонента. Він передбачає формування суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних вмінь. Природно, що вищеназвані вміння формуються у навчальній та позанавчальній діяльності.

*Особистісний компонент* відповідальності передбачає розуміння і виявлення кожним вихованцем власної неповторності, унікальності, власної відповідальності за все навколишнє на «малій батьківщині». Особистісний компо-

нент пов'язаний з глибоким розумінням старшокласниками власних потенційних, різнобічних можливостей з метою їх подальшої корекції та розвитку. Природно, що у цьому напрямку виховної галузі ще надто багато прогалин.

Зазначимо, що в останнє десятиріччя досить відчутною соціальною тенденцією виявляється відчуття повної особистісної свободи кожної людини. В цивілізованих демократичних країнах свобода особистості досить чітко узгоджується з її відповідальністю, оскільки без такої вона перетворюється в анархію або свавілля. У такий спосіб особистості “ущільнюються” у те, що соціальні психологи називають психологією натовпу. Оскільки натовп ніколи не був керованим то завжди використовувався авантюрними політиками для провокування соціальних криз. Отже, йдеться про розуміння зростаючою особистістю чітких меж власної свободи, яка узгоджується індивідуальною, соціально-правовою відповідальністю.

Тим самим, відповідальна особистість, безперечно, наділена достатнім рівнем інтелекту, має загальний психічний і фізичний розвиток. Тобто така адекватно реагує на вчинки і дії однолітків, близьких, вчителів, вихователів і старших.

Отже, йдеться, як ми зазначали раніше, про певні уміння суб'єкт-суб'єктної взаємодії, тобто про те, що в *“Психології праці”* називають “дії у системі людина-людина”, формування яких ускладнюється у реальній практиці у зв'язку з слабким виявленням таких у попередньому радянському шкільному досвіді. Нажаль, 70-річний комуністичний експеримент не пройшов даремно. Такий призив до деформацій у педагогічному мисленні: радянська педагогіка у ті часи декларувала людину як соціальну істоту, обмежуючи при цьому її географічний фактор, її здатність до неповторного, унікального творчого розвитку.

Тому, пріоритетними напрямками розвитку школярів є усвідомлення ними прав людини на свободу, життя, індивідуально-особистісний вимір зростання, розуміння істини, краси й добра як першооснов загального світу і самої особистості. Такі звичайно є визначальними, стратегічними. До них додаються, природно, розуміння прав і обов'язків, оскільки в цивілізованому демократич-

ному суспільстві це, очевидно, є стрижнем вчинків, дій і діяльності людини-громадянина. Загалом, до таких мають додаватися і національні цінності. В українській ментальності до них, передовсім, відносимо кмітливість, тонкість розуму, глибоку емоційність, пісенність, музичність, почуття гумору, гостинність, працьовитість, терплячість, толерантність, здатність доводити розпочату справу до логічного завершення. Очевидно, саме окреслені цінності дозволили нашому досить древньому народові не розпорошитися між іншими народами і зберегти свою окремишність, самостійність, і здатність до подальшого прогресивного розвитку.

Окреслені цінності слугують методологічним орієнтиром, як відомо, у розвитку педагогічних теорій, зокрема, щодо розробки психолого-педагогічної структури соціально-правової відповідальності школярів.

Така теорія має базуватися, крім загальнопедагогічних відомих, ще й на специфічних принципах. Очевидно, до таких, насамперед, маємо віднести принцип соціальної відповідальності. За цим принципом людина (соціально зріла), насамперед, має усвідомлювати свій взаємозв'язок з іншими індивідами, немічними, співгромадянами, з конкретним етносом і окремою державою. Проте, 10-річчя глобальної соціально-економічної і духовної кризи ще будуть вдаватися ознаки не менше одного десятиріччя. До цього, нажаль, “долучається” і те, що академік АПН України І. Д. Бех називає відсутністю “взірця” у вихованні.

Оскільки Україна “повертається у поле” ринкових перетворень і до соціально-орієнтованої держави, то політики, вчені-педагоги, практичні педагогічні працівники мусили б показувати сучасній молоді, дітям кращі зразки талановитих і здібних комерсантів, бізнесменів, менеджерів виробництва і успішних практичних працівників, котрі вже чітко віддзеркалюють свої здібності і здатності у кожному регіоні нашої держави.

Формування соціально-правової відповідальності, зокрема у шкільного юнацтва, ускладнюється у реальній практиці у зв'язку з відсутністю місць для активної практики під час літніх канікул в містах старшокласникам позначи-

лась і на їх професійній орієнтації. Величезна армія безробітних нажаль не спонукає сучасних юнаків і дівчат на етапі завершення навчання до орієнтації на так звані робітничі професії. Очевидно, ще протягом найближчого десятиріччя матимемо те, що американці у 60-ті, а англійці у 70-ті називали “втраченим поколінням”. Нажаль, цьому сприяє е надмірна американізація сучасного телевізійного кіно. У зв’язку з цим європейці зробили стратегічний висновок: щоб обмежити телевізійний прокат фільмів США до 7-3%, вони виставляють сучасні цивілізовані демократичні високохудожні національні телефільми. Нажаль, протягом останнього десятиріччя національний кінематограф був зовсім забутий. Тож сподіватися і на цей чинник найближчі 5 років надто завбачливо.

Не сприяє формуванню соціально-правової відповідальності сучасної шкільної молоді і те, що глибоко національна культура, цивілізована культура, особливо міської молоддю, підмінюється псевдокультурою. Наш ексклюзивний експеримент засвідчує, що серед шкільної молоді (м. Житомира) майже у 50 % респондентів домінують меркантильні, прагматичні прагнення. Такі юнаки і дівчата не тільки не усвідомлюють своїх особистісних якостей, але, що найбільш небезпечно, навіть не хочуть дізнатися про свої сильні і слабкі сторони. Очевидно, уже давно назріла проблема роз’яснення юнацтву шкільного віку сутності людської психіки і особливості загалом.

Логнітюдні спостереження за старшокласниками дозволяють стверджувати, що у масовій старшій школі у багатьох учнів виявляється певна відсутність мотивації до навчання. Багато із випускників таких шкіл будуть поповнювати лави безробітних. Не виключається, що окремі з них будуть прагнути визначати своє майбутнє злочинним шляхом. У зв’язку з цим проблема повертається у політично-правове поле.

Соціально-правова відповідальність старшокласників насамперед “упирається” у моральний аспект. Очевидно, йдеться про те, що на зміну комуністичної ідеології мала б увійти, особливо у старшу ланку шкільної освіти, національна, а можливо й християнська ідеологія. Загалом, людина – це не безгрішна істота. Вона має свої переваги, іноді вади, часом і падіння. У зв’язку з цим ко-

муністична ідеологія чітко орієнтувала на безкорисливість, віру у майбутню перспективу людини. Тому десятирічний “вакуум” у вихованні та в самій ідеології виховання не пройде “безслідно”.

Душевний спокій, душевність, духовність – саме ті “підвалини”, на яких тримається “корінь” людини. Підтримуючи, у зв’язку з цим білоруського психолога В. Братуся, переконані, що саме духовність забезпечує трансформацію етносу і його здатність до поступального розвитку. А “сіри вулиці, сіри будинки, сіре життя не сприяють розвитку духовності”. Тому, мабуть, розвиток останньої – це те, що є найважливішим і в стратегії, і в теорії науково-педагогічного пошуку.

Література:

1. Бех І. Д. Від волі до особистості: – К.: “Україна-Віта” – 1995. – 220 с.
2. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура. – М, 1994. – 187 с.
3. Конвенція про права дитини (Схвалена Генеральною Асамблеєю Організації Об’єднаних Націй 20 листопада 1989 року і ратифікована Верховною радою України 27 лютого 1991 року) // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції. - К.: Школяр, 1997.- 150 с.
4. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Голос України. – 1996. – № 138.